

Из историята на българския език

ТЕНДЕНЦИИ В (НЕ)ГРАМАТИКАЛИЗАЦИЯТА НА СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ГЛАГОЛ МОЦИ 'МОГА, В СЪСТОЯНИЕ СЪМ'

The article studies two opposite tendencies in the development of the modal verb *моци* (meaning 'can, be able to' – on the one hand, its non-grammaticalization into grameme for expressing periphrastic future tense, and on the other, its grammaticalization into a grameme for expressing periphrastic prohibitive. The issue is discussed in the context of Old Bulgarian writing and the history of Bulgarian language as well as in comparison with other Indo-European languages.

Key words: modal verb *моци* (meaning 'can, be able to'), periphrastic future tense, periphrastic prohibitive, old Bulgarian writing

Глаголът *моци* 'мога, в състояние съм да извърша нещо' заема особено място сред старобългарските модални глаголи. Типологична особеност на много езици е участието на спомагателни глаголи, сред които и модални, в презенс индикатив + инфинитив в перифрастични конструкции за изразяване на бъдеще време (т.нар. сложнo или описателно бъдеще време). Обикновено това са глаголи със значение 'съм' (*as* в санскрит¹, *быть* в източно- и западнославянските езици) и глаголи със значение 'имам' (в романските езици²), но също и глаголи като немския *werden* 'бъда, ставам'³, шведския *komma* 'идвам', английския *go* 'отивам, вървя'. Като спомагателни в перифрастични футурни конструкции особено често встъпват модални глаголи със семантика 'длъжен съм' (англ. *shall*, стисланд. *skulu*, швед. *skola*, украински форми от типа *musamymu*⁴, бълг. неизменяема форма *няма да*) и глаголи семантика 'искам' (визант. грц. βούλωμαι, (ἐ) θέλω 'искам, желая', μέλλω 'възнамерявам, искам; трябва, длъжен съм'; бълг. частица *ще* < хотѣти, сръб. и хърв. *ću* < *hoću* < *hteti/htjeti* < хотѣти⁵; англ. *will* 'искам, желая', стисланд. *tuni* 'имам намерение'). Конкуриращите се модални перифрази за изразяване на следходна темпоралност са остатък от ранния индоевропейския праезик, където първоначално бъдеще време не е темпорална, а модална категория, превърнала се в късния индоевропейски и то само в някои негови диалекти в бъдеще време (Савченко 1974: 288).

Понякога в един език спомагателните глаголи, участващи във футурни перифрастични конструкции, са повече от един, напр. в народния латински

в съчетание с инфинитив встъпват глаголите *volo* 'искам, желая', *debeo* 'длъжен съм' (в Югоизточна Европа) и *habeo* 'имам' (в Италия и Галия). Така е и в старобългарски, където описателен футур се формира от сегашните форми на спомагателните глаголи *хотѣти*, *имѣти* и *начати/вѣчати* + инфинитива на спрегания глагол, който носи лексикалното значение. Трите модални глагола поемат функция на граматически елемент, но едновременно с това пазят и лексикалното си значение – конструкциите с *хотѣти* имат модален оттенък 'искам доброволно, по свое желание', тези с *имѣти* носят оттенък 'наложително е, трябва', а конструкциите с *начати/вѣчати* означават начало на действието, т.е. в старобългарски перифрастичното бъдеще време още не е граматикализирано напълно. Това важи особено за конструкциите с *начати/вѣчати*, които в най-висока степен пазят лексикалното си значение и които още в края на старобългарската епоха са били изгубени (някои учени дори напълно отричат способността им за означаване на бъдеще време, Бунина 1959: 61). Най-граматикализирани и десемантизирани са конструкциите с *имѣти*, остатък от които са съвременните отрицателни форми от рода *няма да* + спрегнат глагол (*няма да пиша* < не имамъ пѣсати > *нѣмамъ пѣса*) и безличните *има-съчетания* от рода *има да чакаш*, *има много да патии* (Младенов 1979: 286, Харалампиев 1981).

Извън тези три глагола обаче се оказва, че макар и много по-рядко, в перифрастична конструкция с нюанс за следходна темпоралност може да стои и модалният глагол *моѣти*. Примери се откриват както в класически старобългарски ръкописи, така и в ранни български оригинални и преводни съчинения, запазени в по-късни преписи. В класическия старобългарски корпус конструкцията *моѣ* + инфинитив като съответствие на гръцки футур е засвидетелствана само в Супрасълския сборник (Слово за поста и Йосиф) с 2 употреби⁶. Конструкцията се среща още в непреводни (оригинални) творби като слова на Климент Охридски (2 употреби)⁷ и Беседата на презвитер Козма срещу богомилите (2 употреби)⁸, но също и в преводни съчинения като Богословието (2 употреби)⁹ и Шестоднева (поне 4 употреби)¹⁰ в превод на Йоан Екзарх, Учителното евангелие на Константин Преславски (2 употреби)¹¹, Паренесиса на Ефрем Сирий (поне 3 употреби)¹², Слепченския апостол (1 употреба)¹³, История на Юдейската война на Йосиф Флавий (4 употреби)¹⁴.

Какви са гръцките съответствия в преводните паметници на старобългарската конструкция *моѣ* + инфинитив за изразяване на бъдещи действия? Очаквано стои гръцки футур (*fut. ind.*, 6 случая), но също така и конюнктив (5 случая – 2 *aor. con.*, 3 *praes. con.*) и аористен оптатив на потенциалното действие (*Optativus potentialis*) (*aor. opt.*, 6 случая)¹⁵. Конюнктивът изразява желание на говорещото/глаголното лице да извърши определено действие след момента на говорене/след действието на сказуемото, т.е. действието в подчиненото изречение предстои и това го сближава с футура. В същото време със своята модална семантика бъдеще време се оказва много близко до семантичното пространство на желаната (субективната) иреалност, изразявана

с конюнктива. Близка връзка на футура е налице и с Optativus potentialis, който показва потенциална възможност за извършване на действието (с модалната частица *ǫv* се превежда с *бих* + спрегнат глагол). Неслучайно в индоевропейския праезик оптатив се употребява за изразяване на бъдещи действия. Ето защо съответствията на старобългарската футурна конструкция *могж* + инфинитив именно с гръцки конюнктив (аористен или презентен) и с Optativus potentialis са съвсем естествени.

Изнесените случаи позволяват да допуснем, че на един по-ранен езиков развой в своеобразното състезание кой глагол да се превърне в показател за бъдеще време е участвал и глаголят *моци*, наред с *хотѣти*, *имѣти* и *начати/взчати*. Подобно състояние не е изолирано явление само за старобългарски (праславянски), защото модалната натовареност на футура става причина в различни индоевропейски езици да възникват конкуриращи се модални конструкции с разнообразна семантика, т.е. налице е типологическа езикова особеност. Например между старобългарски, от една страна, и староиспански и старопортугалски, от друга, се наблюдава паралел в развитието на перифрастичните футурни структури. В най-ранното си развитие двата романски езика наследяват от народния латински език аналитичната конструкция, образувана от спомагателния глагол *haber/haver* с първоначално значение 'имам, притежавам' в индикативен презенс + инфинитив. По същото време обаче са съществували и други модални конструкции за следходно действие, формирани включително и с глагола *poder* 'мога да...' (наред с глаголите *querer* 'искам, желая' и *haber/haver* 'трябва да...', Китова 2013: IV). И в староанглийски за изразяване на бъдещност се използва съставно сказуемо от модален глагол и инфинитив, като в ролята на модални глаголи най-често встъпват претеритно-презентните *sculan* 'длъжен съм' и *willan* 'желая доброволно', но също така и модални глаголи като *magan* 'мога', *cunþan* 'зная', *durran* 'смея', които освен своето основно модално значение са имали и оттенък на футурна семантика – неслучайно понякога превеждат латинско бъдеще време (Quirk, Wrenn 1955: 78). Например в един от северните диалекти на староанглийския (Northumbrian) в евангелия се среща употреба на *magan* като превод на латински конюнктив и на латински футур на индикатива (Bosworth, Toller 1921). Постепенно лексикалното значение на някои от модалните глаголи е отслабвало и още в края на староанглийския период (XI–XII в.) единствено глаголите *sculan* и *willan* в съчетание с инфинитив са се превърнали в описателно-аналитични форми за бъдещност (Аракин 1955: 241, Аракин 2003: 92). Същият развой са преживели и старобългарските глаголи *имѣти* и *хотѣти*, които в съчетание с инфинитив се утвърждават като грамемии за футур, за разлика от *моци* и *начати/взчати*, изгубили битката за граматикализация.

Какви биха могли да са причините за това? Вероятно те са повече от една, може би някои са свързани със семантиката на глагола. Според мен, обаче със

сигурност има една причина, която е изиграла съществена роля, и тя е свързана с факта, че глаголът *мощи* се е граматикализирал в друга посока, превръщайки се в грамема за перифрастичен прохибитив (отрицателен императив). Защото в старобългарски прохибитивът може да се изрази освен с отрицание (*не, ни*) пред императивните форми (*не пиши 'не пиши'*), така също и с перифрастична конструкция от отрицателни императивни форми на глагола *мощи* + инфинитив, който носи лексикалното значение. В този случай отрицателните императивните форми *не можи, не можете* и т.н. са напълно десемантизирани на синтактично ниво и играят ролята на граматическо средство за лице и число, напр. *не можи пьсати 'не пиши', не можете пьсати 'не пишете'*.

Несъмнено старобългарската перифрастична конструкция за забрана е независима от гръцкия оригинал, защото 1) такава конструкция липсва в гръцки и 2) тя е налице и в оригинални старобългарски текстове. Паметниците, в които се среща, показва, че е била особено характерна за североизточната старобългарска езикова територия и че е била възприета като книжовна норма от преславските книжовници. Прави впечатление обаче, че в една група емблематични преславски текстове конструкцията *не можи* + инфинитив не е засвидетелствана, напр. в догматическото Богословие в превод на Йоан Екзарх, Изборника от 1073 г. (универсална владетелска антология), Ефремовската кръмчая (официалния законодателен свод в България в началото на X в.), библейския текст на тълковните пророчески книги – всичките заемат по-високо място в йерархията на средновековната словесност и са насочени към една по-подготвена аудитория. Обратно, текстовете с перифрастичен прохибитив принадлежат към ораторските жанрове (учителни и полемически), представени под формата най-вече на поучения и хомилии (беседи и по-рядко тълкувания), насочени към една новопокръстена аудитория. Затова в тях в най-голяма степен присъства перифрастичният прохибитив, явно присъщ на разговорния старобългарски език¹⁶, т.е. налице е жанров и стилистичен подход при употребата му. Конструкцията *не можи* + инфинитив се среща обаче и в съчинения извън североизточната старобългарска говорна област, макар и по-рядко (Пространното житие на св. Методий, поучителни слова на св. Климент Охридски).

И днес конструкцията може да се открие в повечето български диалекти, както и в сръбски и хърватски, където формите *немој, немојмо, немојте* + инфинитив имат значение 'недей, недейте'. В преобладаващите български говори (североизточни, рупски, западни) в съчетание със съкратен инфинитив разглежданата конструкция е обичайно явление и означава 'недей/недейте', 'остави/оставете', 'не бива', 'да не би', срв. *немој (нимой) оди < не можи ходити, немојте/нимойте каза < не можете казати, немој ма рукайте 'не ме викайте'* (Родопите)¹⁷. В други говори (югозападни, югоизточни) *нимой/нимойте* предхожда спрегната глаголна форма, напр. *нимой сидши биз рабут!, нимой казувъш! нимой дъ ти хъ уткръдат!* (с. Зарово, Солунско, Вачева-Хотева,

Керемедчиева 2000: 291). Рядко инфинитивът запазва пълната си форма, срв. *немой копати, немой давати* (с. Церово, Благоевградско), а в други случаи вместо инфинитив стои императив, срв. рупските форми *немой слушай, немойте викайте* (Стойков 2002: 248). Обикновено формите *немой, немойте* (с изпаднало *ъ*) се тълкуват като получени под влияние на формите *недей, недейте* (< не дъѣи, не дъѣите), носители на същото значение, вж. *немой да викаш* 'недей да викаш'. От старобългарската епоха обаче не е познат перифрастичен прохибитив със спомагателен глагол дъѣати (от типа не дъѣи глаголати *не говори*), който би могъл да окаже влияние. Най-ранният известен ми паметник с подобна употреба е Добрейшовото евангелие от първата половина на XIII в., НБКМ 17 (Лк. 21:8 не дъѣите въ слъдъ ихъ ити мѣ поревѣѣте оліѡв аѣтѡв срещу не идъте въ слъдъ ихъ в старобългарските и в редица среднобългарски евангелия), среща се и в Троянската притча от XIV в. (а фарижа не дъѣите овржбити а коня не осакатявайте), като употребите нарастват в дамаскините, вж. напр. Тихонравовия и Ловешкия от XVII в.¹⁸. Затова формите *немой, немойте* (с изпаднало *ъ* вм. не моѣи, не моѣите) по-скоро трябва да се разглеждат като губещи част от корена си в процеса на граматикализация. Аналогичен процес е налице в друга перифрастична конструкция – тази за бъдеще време, образувана с *хотѣти* + инфинитив, като съкращаването до *щ-* (*хъщетъ > щетъ > щѣ*) се дължи именно на пълната морфологизация на конструкцията. Така старобългарската перифрастична прохибитивна конструкция не моѣи, не моѣите + инфинитив се оказва граматикализирана напълно само на ниво синтаксис, докато граматикализацията ѝ на ниво морфология продължава и след старобългарския период, знак за което е съкращаването на лексикалната основа на глагола *моѣи* (Ганева под печат). Освен със спомагателните глаголи *немой/немойте* и *недей/недейте* в диалектите перифрастичен прохибитив може да се изрази и с форми като *н'алай/н'алайте* < не дъѣли (*н'алай рева*, Югоизточна България) и *некай/некайте* < не каѣи < *некаи* > *некай* (*некай рева*, Видинско) (Стойков 2002: 247–248). Такива забранителни императивни конструкции (с дъѣати и каѣати като спомагателни глаголи) липсват в старобългарски, а това свидетелства за разрастване на перифрастичните прохибитивни структури в историята на българския език, вероятно последица от аналитизма.

Така старобългарските паметници представят две противоположни тенденции в развитието на модалния глагол *моѣи* – от една страна, неговата неграматикализация в грамема за перифрастично бъдеще време, а от друга, граматикализацията му (изцяло на ниво синтаксис) в грамема за изразяване на перифрастичен прохибитив.

БЕЛЕЖКИ

¹ Конструкцията за бъдеще време включва Nomina agentis на *-tar* и сегашни форми на *as*.

² Простото бъдеще време във френски и италиански (инфинитив на спрегнатия глагол + окончания, реликти от спомогателен глагол) е наследство от латинската футурна конструкция инфинитив + *habeo* 'имам', напр. лат. *amare habeo* → фр. *aimerai*, итал. *amerò*.

³ Futurum I се образува от глагола *werden* (Presens) + Infinitiv, а Futurum II – от *werden* (Presens) + Infinitiv Perfekt.

⁴ Срв. футурните форми от типа *писатиму* 'ще пиша' < *писати* + глагола *иму* > *писати* + *-м-* + лично окончание, *писатимеш* 'ще пишеш' < *писати* + глагола *иму* > *писати* + *-м-* + лично окончание и т.н.

⁵ Срв. сръб. *pišači*, хърв. *pišat će*, сръб. *чуваћу* < *хоћу чувати, чувати ћу*.

⁶ По изданието на Занков, Капалдо 1-2: л. 366,7 како мож азъ сътворити ποιήσω (fut. ind. < ποιέω) неприназничное се д'вао, л. 366,18–19 како азъ можъ рево его прокоудити συλήσω (fut. ind. < συλάω).

⁷ Похвално слово за Йоан Кръстител (Слова и служби 2008: 238): то како иордданъ можетъ та възвѣстити *как река Йордан ще те вмести?*, Слово за апостолите Петър и Павел (Слова и служби 2008: 268): на немъже създа хъ цръкъвъ дхъвньжкъ • виже врата съмрътнавъ оудолѣти не можтъ (Mt 16:18) – в старобългарските евангелия (Маринско, Зографско, Асеманиево) не оудолѣйтъ, оудолѣйтъ оу катисхусуств (fut. ind. < катисхуώ) *не ще надделаят*.

⁸ По изданието на Давидов 1976: 161: и кто доврѣ мыслацих не можетъ плакати сѧ, зра их тако творѧца *И кой от тези, които мислят добре, не ще се натъжи, като ги види такива [работи] да вършат?* (л. 52), Не можете възнети оу мѧ εισέλθητε (аог. cop. < εισέρχομαι) въ цртво воже Няма да влезете в царството Божие (Mt 18:3) – в старобългарските евангелия (Маринско, Зографско, Асеманиево, Савина книга) и в множество среднобългарските евангелия не имате възнети вм. не можете възнети (л. 31).

⁹ По изданието на Sadnik 1967: л. 536 оцъ бо ве сна не можетъ сѧ нареци оуκ ѧν κληθείη *не би се нарекул* (аог. opt. pass. < καλέω), л. 69а како можетъ ѧвѣ съказати δηλώσει *как ще се изобрази* (fut. ind. < δηλώω).

¹⁰ По изданието на Aitzetmüller 1–7: л. 177d не можъ минѧти оуκ ѧν παρέλθοιμι *не бих минал* (аог. opt. act. < παρέρχομαι), л. 188с можъ все по истинѣ съказати ѧν σοι πάντα δ'Вκριβείας ἐπέλθοιμι *как бих обяснил в действителност* (аог. opt. act. < ἐπέρχομαι), л. 165а ни лица можеши разоумѧти оу διακρίνεις *не ще разбереш* (fut. ind. < διακρίνω), л. 193d без гр. да некъли понѣ тако можеши разоумѧти отъ чакъ притѣчъ дано поне разбереш това *от сравнението с човека*.

¹¹ По изданието на Тихова 2012: всѧ недоумѧи доушынаѧ сѧимъ кръчениимъ испѧли-ти можетъ *всички душевни недѣзи ще изцели чрез светото кръщение*, како ли можемъ сѧ ѧвити хви оученици заповѣди его не хранѧще *как ще се явим като Христови ученици, щом не спазваме заповеди?*

¹² По индекса на Aitzetmüller 1990 и изданието на Bojkovsky 1984, 1986–1988: Слово 21 л. 160,9 не можеши дѣла терпѧти оуχ ὑποφέρης (praes. cop. < ὑποφέρω), л. 162,22 то кде можеши терпѧти оу ὑποφέρης (praes. cop. < ὑποφέρω), Слово 39 л. 62,42–43 слова не можеши терпѧти оу βασιτάζης (praes. cop. < βασιτάζω).

¹³ По Slovník 18/1968:230: Гал. 4:30 не можетъ во наследовати оу γάρ мѧ κληρονομήσει (fut. ind. < κληρονομέω) сѧъ раззыниъ съ сномъ свободныж *синѧт на робията няма да бъде наследник заедно със сина на свободната* (в другите апостоли – Христинопольски, Охридски, Шишаговацки и др. не иматъ вм. не можетъ).

¹⁴ По Юв Флавий 2004: л. 371а,8 како можеш тебе испросити *ἄν ... ἐξαίτησαιτο* (аог. opt. < *ἐξαίτέω*), л. 394а,31 можете ли выти са полемѣете (аог. conі < *πολεμέω*), л. 404г, 36 можете ли оложити виноу *ἀποσκευάσαιθε* (аог. opt. < *ἀποσκευάζω*), л. 416г,19 не можеш предателъ ... выти *ὕπομείνασι* (аог. opt. < *ὕπομέω*).

¹⁵ Вж. Таблица № 1.

¹⁶ Още Гълъбов обяснява присъствието на перифрастичния прохибитив в източни старобългарски текстове със свободата на преславските книжовници да допускат народни форми в творбите си, а отсъствието му в евангелския превод разглежда като „результат преди всичко на съображения от стилистично естество“ и „склонност, възникнала в стремежа за по-близко следване на гръцките оригинали“ (Гълъбов 1968: 108).

¹⁷ През 1796 г. поп Мунчо от с. Мокреш използва съкратената форма, срв. *не монте мене грѣшнаго проклїнати* (Христова, Караджова, Узунова 2004: 110, приписка в сборник от НБКМ 693).

¹⁸ Тихонравов дамаскин (Речник 2012: 549): *недѣи се срьди, недѣи седнь да пѣшь и да се опивашь, иманїе недѣи събира и др.*, Ловешки дамаскин (Младенова, Велчева 2013: 172, 187, 366): *иманїе недѣите събы, злато недѣите любви, сребро недѣите прави и крѣи; недѣите вѣрѣва* (Мт. 24: 23, в старобългарските и в редица среднобългарски евангелия *имѣте вѣры*) и др.

Таблица № 1

Паметник	Брой	С гръцко съответствие	Без гръцки	Положителна / Отрицателна форма
Супрасълски сборник	2	2 fut. ind.		2 положителни
Учително евангелие на Константин Преславски	2		2	2 положителни
Шестоднев на Йоан Екзарх	4	3 (2 аог. opt. act., 1 fut. ind.)	1	2 положителни, 2 отрицателни
Богословие на Йоан Екзарх	2	1 аог. opt., 1 fut. ind		1 положителна, 1 отрицателна
Беседа на Презвитер Козма	2	1 аог. conі. (в цитат)	1	2 отрицателни
Паренесис на Ефрем Сирийски	3	3 praes. conі.		2 положителни, 1 отрицателна
Слова на св. Климент Охридски	2	1 fut. ind. (в цитат)	1	1 положителна 1 отрицателна
Слепченски апостол	1	1 fut. ind.		1 отрицателна
История на Юдейската война на Флавий	4	4 (3 аог. opt., 1 аог. conі.)		3 положителни, 1 отрицателна

БИБЛИОГРАФИЯ

- Аракин 1955:** Аракин, В. Д. Очерки по истории английского языка. Учпедгиз, Москва.
Аракин 2003: Аракин, В. Д. История английского языка. (2 изд.) ФИЗМАТЛИТ. Москва
Бунина 1959: Бунина, И. К. Система времен старославянского глагола. Издательство АН СССР. Москва.
Вачева-Хотева, Керемедчиева 2000: Вачева-Хотева, М., Керемедчиева С. Говорът на село Зарово Солунско Мултипринт ЕООД, София.

- Ганева 2015:** Ганева, Г. Темпоралните основи на българския глагол. – *Palaeobulgarica*, (под печат).
- Гълъбов 1968:** Гълъбов Ив. Старобългарски конструкции за забрана с глагол *мога*. В: *Славистичен сборник*. По случай VI Международен конгрес на славистите в Прага. 101–108. София.
- Давидов 1976:** Давидов А. Речник-индекс на Презвитер Козма. Издателство на БАН. София.
- Займов, Капалдо 1-2:** Займов Й., М. Капалдо. Супрасълски или Ретков сборник. Т. 1–2. Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1982, 1983. София.
- Китова 2013:** Китова, М. Граматични и лексикално-синтактични средства за изразяване на темпорална следходност (Сравнително-съпоставителен анализ върху материали от съвременния български, испански и португалски книжовен език). *LiterNet*. Варна.
- Младенов 1979:** Младенов, Ст. История на българския език. Изд. на БАН. София.
- Младенова, Велчева 2013:** Младенова О., Б. Велчева. Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век. Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. София.
- Речник 2012:** Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст на Тихонравовия дамаскин). Изд. Валентин Траянов. София.
- Савченко 1974:** Савченко, А. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. Высшая школа. Москва.
- Слова и служби 2008:** Свети Климент Охридски. Слова и служби. Съст. П. Петков, И. Христова-Шомова, А.-М. Тотоманова. УИ „Св. Климент Охридски“. София.
- Стойков 2002:** Стойков Ст. Българска диалектология. Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, (1 изд. 1962). София.
- Тихова 2012:** Тихова М. Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски, издадено от Мария Тихова с детайлното описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ, Син. 262). *Weiher – Freiburg I. Br.*
- Харалампиев 1981:** Харалампиев, Ив. Старобългарските средства за изразяване на бъдещи действия и съвременните форми за бъдеще време. В: Харалампиев, И. По вековните пътеки на българския език. Избрани приноси. Фабер, 389–397. В. Търново.
- Христова, Караджова, Узунова 2004:** Христова Б., Д. Караджова, Е. Узунова, Бележки на българските книжовници X–XVIII век. Т. 2. XVI–XVIII век. София.
- ЮвФлавий 2004:** История иудейской войны Иосифа Флавия. Древнерусский перевод. Том I, II. Издание подготовили А. А. Пичхадзе, И. И. Макеева, Г. С. Баранкова, А. А. Уткин. Языки славянской культуры. Москва.
- Aitzetmüller 1–7:** Aitzetmüller R. *Das Hexaemeron des Exarchen Johannes*. Т. 1–7. Graz, 1958–1975.
- Aitzetmüller 1990:** Aitzetmüller R. *Paraenesis die Altbulgarische Übersetzung von Werken Ephraims des Syrers*. 5. Bd., 1990. Index rückläufiges Wörterbuch facsimiles. Freiburg.
- Bojkovsky 1984, 1986–1988:** Bojkovsky G. *Paraenesis die Altbulgarische Übersetzung von Werken Ephraims des Syrers*. 1. Bd. 1984; 2. Band. 1986; 3. Band. 1987; 4. Band. 1988. Freiburg.
- Bosworth, Toller 1921:** Bosworth, J., T. N. Toller. *An Anglo-Saxon dictionary*. (supplement 1921). Oxford
- Quirk, Wrenn 1955:** Quirk, R., C. L. Wrenn. *An Old English Grammar*. London.
- Sadnik 1967:** Sadnik L. *Des Johannes von Damaskus Ἐκθροῖς ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*. 1 Bd. Wiesbaden.
- Slovník 18/1968:** *Slovník jazyka staroslovinského, Lexicon linguae palaeoslovenicae*. Hl. red. J. Kurz. 18. Praha.

Татяна Славова